ग्रामीण महिलांच्या सामाजिक-राजकीय सबलीकरणात पंचायतराजमधील आरक्षणाची भूमिका

डॉ. सुधीर आ. येवले

संशोधन मार्गदर्शक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

कालिकादेवी कलाए वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालयए शिरूर ;का.) जि. बीड

❖ प्रस्तावना ;प्दजतवकनबजपवदद्ध रू

पारंपारिक पुरूषप्रधान भारतीय समाजात महिलांना अबला समजन्यात येई. त्यांना कौटुंबिकए सामाजिक तसेच राजकीय क्षेत्रातील सत्तेपासून वंचित ठेवले जात असे. राजकीय सत्ता ही दुसऱ्या ठिकाणच्या सत्तेचा स्त्रोत असते. लोकसभेतील खासदारांचे आजपर्यंतचे प्रमाण 8 टक्के पेक्षा जास्त गेलेले नाही. राज्यसभेतील महिला खासदारींचे प्रमाणही 12 टक्के पेक्षा जास्त नाही. तर महाराष्ट्राच्या विधान परिषदेत इ.स. 1952.1958 चा 13ण्89 टक्के चा अपवाद वगळता महिला आमदारांचे प्रमाण 10 टक्के पेक्षा जास्त नाही म्हणून 75 व्या घटनादुरूस्तीने महिलांना सबल बनविण्याकरीता पंचायतराज व्यवस्थेत जाणीवपूर्वक 33 टक्के आरक्षण देऊन ग्रामीण महिलांना सत्तेत सामील करून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. पंचायतमध्ये महिलांना 33 टक्के आरक्षण असले तरी त्यापेक्षाही जास्त महिला पंचायतराजमध्ये सरपंचए सदस्यए पंचायत समिती सदस्यए सभापतीए जिल्हा परिषद अध्यक्षए सभापती पदावर महिला कार्यरत आहेत. म्हणजेच ज्या महिलांना घराच्या बाहेर जाण्याची संधी नव्हती त्या आता गावचा कारभार पाहण्याची संधी पंचायतराजमधील आरक्षणामुळे मिळाली आहे. प्रस्तुत अभ्यास ग्रामपंचायतीच्या सरपंचाचा असून 33 टक्के आरक्षण म्हणजे केवळ इतक्याच महिला सरपंच पदावर येथील असे नाहीत तर कमीत कमी 33 टक्के महिला असाव्यात असा त्याचा अर्थ आहे. शिवाय या व्यतिरिक्तही इतर जागावर त्या निवडून येऊ शकतात. म्हणजे उरलेले 67 टक्के आरक्षण हे पुरूषांसाठी आहे असे नाही. त्यामुळे यापुढे

कदाचित सर्व महिला सदस्या असणाऱ्या जिल्हा परिषदए पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायती असू शकतात. पण 100 टक्के पुरूष असणारी एकही स्थानिक स्वराज्य संस्था अस्तित्वात येऊ शकणार नाही.

सध्या 2011 पासून महाराष्ट्रात महिलांना 50 टक्के आरक्षण देण्यात आले आहे. त्यामुळे महिलांना गावचे नेतृत्व करण्याची संधी मिळाली आहे. महिलांना मिळालेली प्रथम 33 टक्के आणि आता 50 टक्के आरक्षणामुळे महिलांचे सबलीकरण होऊ शकते काद्द हे अभ्यासणे अगत्याचे वाटले. 73 व्या घटनादुरूस्तीत सत्ता समाविष्ठ नाही तर तो सत्तेचा एक स्त्रोत आहे. जो कीए इतर स्त्रोतांना म्हणजे कुटुंबए जातए धर्मए ग्रामीण स्तर इत्यादी ठिकाणच्या सत्तेला जन्म देऊ शकते. तसा या आरक्षणाने प्रयत्न झाला आहे. म्हणजेच ग्रामपंचायतीत सरपंच पदावर कार्यरत असलेल्या महिला कोणत्या पार्श्वभूमीच्या आहेत. त्या त्यांच्या स्वकर्तृत्वामुळे सरपंच पदावर कार्यरत आहेत की केवळ त्या आरक्षणामुळे या पदावर निवडून आल्या आहेत हे पाहणे अगत्याचे वाटले म्हणून प्रस्तुत संशोधन हाती घेण्यात आले आहे.

❖ **महिला सबलीकरणा संकल्पना** ;ब्वदबमचज व िंवउमद म्उचवूमतउमदजद्ध रू

सत्ताहीनांना किंवा वंचित घटकांना आर्थिकए सामाजिक आणि राजकीयदृष्ट्या सक्षम आणि सत्तासंबंध वाढविण्याची प्रकिया म्हणजे सबलीकरण होय. जया कोठारी यांच्यामते महिला सबलीकरण म्हणजे जाणीवपूर्वक जीवनाच्या विविध ठिकाणी महिलांची सत्ता स्थापन करणे होय. तर कौशिक आशा म्हणतात कीए महिलांचा राजकीय सहभाग हा महिलांच्या सबलीकरणाकरीता महत्त्वाचा आहे. राजकीय सहभागातून सत्ता प्राप्त करून महिलांच्या अन्य क्षेत्रातील सबलीकरणातील अडथळे कमी करता येऊ शकतात. यासाठी महिलांचा राजकीय क्षेत्रातील सहभाग वाढविणे अगत्याचे आहे. त्यामुळेच 73 व्या घटनादुरूस्तीने स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांचा सहभाग वाढवून त्यांच्या सबलीकरणास सुरूवात केली आहे. या संदर्भात माईकेल फुको म्हणतात कीए सत्तेच्या पुनर्वितरणासंबंधीच्या विचारानुसार 73 वी घटनादुरूस्ती

महत्वाची आहे. कारण ती राजकारणाबरोबरच महिलांच्या इतर ठिकाणच्या सत्तेला वाट मोकळी करून देऊ शकते.

❖ संशोधन पध्दती रू

प्रस्तुत अभ्यास हा मराठवाड्यातील बीड जिल्ह्याचा आहे. प्रस्तुत अध्ययनात संशोधकाने वैज्ञानिकदृष्ट्या संशोधन कार्याची रूपरेषा तयार करून म्हणजेच संशोधन आराखडा तयार करून त्याआधारे संशोधन समस्याए अध्ययन क्षेत्रए अध्ययनाचे ध्येय आणि उद्दिष्ट्ये तसेच कालखंडए माहितीचा स्त्रोतए नमुना निवडए साहित्य सर्वेक्षण इत्यादी बाबी निश्चित करून संशोधन केले आहे. अभ्यासासंबंधित साहित्याचे सर्वेक्षण करताना विविध संदर्भग्रंथए अहवालए मासिकेए वर्तमानपत्रेए तसेच संबंधी झालेल्या संशोधनाच्या प्रकाशित-अप्रकाशित साहित्याचा आढावा घेतला आहे.

सामाजिक सर्वेक्षण करण्याकरिता बीड जिल्ह्यातील 338 ग्रामपंचायतींचे नेतृत्व करणाऱ्या महिला सरपंचाची नमुना निवड पध्दतीच्या प्रकारापैकी संभाव्य नमुना निवड प्रकारातील स्तरित यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीच्या आधारे 113 ग्रामपंचायतींची निवड केली. पण यातील दोन अनुसूचित जमातींच्या महिलाए सरपंच पदावर कार्यरत नसल्याने आणि एका महिलेने दिलेली माहिती खरी न वाटल्याने या अध्ययनात 110 महिला सरपंचाचा समावेश आहे. प्रतिसादक महिला असून प्रस्तुत उद्दिष्टांना अनुसरून प्राथमिक माहिती संकलित केली आहे. संकलित केलेल्या प्राथमिक माहितीचे सादरीकरण आणि विश्लेषण सारणीच्या आधारे केले आहे. सारणीतील सांख्यिकी माहितीचे विश्लेषण करण्याकरिता शेकडेवारी या पध्दतीचा वापर केला आहे.

❖ अभ्यासाचे महत्त्व रू

एकीकडे शतकानुशतके होणारे महिलांचे शोषण त्यांना मिळत आलेली दुय्यम स्थान आणि दुसरीकडे 73 व्या घटनादुरूस्तीने महिलांच्या राजकीय सबलीकरणाकरीता मिळालेले आरक्षण महत्वाचे असुन या आरक्षणाअगोदर महिलांना राजकीय नेतृत्वाची

क्वचितच संधी मिळत आलेली आहे. मात्र 73 व्या घटना दुरूस्तीमुळे महिलांना 33 टक्के ते 50 टक्के आरक्षण मिळाल्यामुळे त्यांच्या सबलीकरणास मोठी संधी मिळालेली असल्याने या घटनेचा अभ्यास या पार्श्वभूमीवर महत्त्वाचा आहे.

❖ अभ्यासाचे उद्दिष्ट्ये ;व्इरमबजपअमे व`िजनकलद्ध रू

1द्ध महिला सरपंच पदावर त्यांच्या कर्तृत्वामुळे आल्या आहेत काഽ हे अभ्यासणे.

2द्ध महिला ह्या त्यांच्या सामाजिकए राजकीयए कौटुंबिक पार्श्वभूमीमुळे सरपंच या पदावर आल्या आहेत काഽ हे अभ्यासणे.

3द्ध महिला ह्या केवळ आरक्षणामुळेच सरपंच पदावर निवडून आल्या आहेत काഽ हे अभ्यासणे.

❖ संकलित माहितीचे विश्लेषण रू

➢ जातनिहाय महिला सरपंचाचे वर्गीकरण रू

पारंपारिक भारतीय समाजाची उभारणी ही जातीवर झाली असून श्रेष्ठए कनिष्ठ स्तर हे याच आधारावर निर्माण झाले आहेत. पारंपारिक भारतीय समाजात कनिष्ठ जातींना गावचे नेतृत्व करण्याची संधी मिळत नसे. महिलांनाना तर मिळत नव्हतीच. पारंपारिक भारतीय ग्रामीण समाजात जात आणि नेतृत्व यांचा निकटचा संबंध आढळून येतो. एम.एन. श्रीनिवास यांच्या प्रभावी जाती सिध्दांतानुसार प्रभावी जाती ;क्वउपदंदज बॅंजमद्ध ह्याच नेतृत्वात पुढे हात्या. परंतु पंचायतीराज मधील आरक्षणामुळे कनिष्ठ जातींना नेतृत्व करण्याची संधी मिळाली काഽ हे पुढील माहितीवरून लक्षात येते.

सारणी क्र. 1

प्रतिसादक महिला सरपंचाचे त्यांच्या जातीनिहाय प्रवर्गानुसार वितरण

अ.क्र.	जातीनिहाय प्रवर्ग	एकूण	प्रमाण ;द्ध
1ण	खुल्या गटातील जाती	46	41ण82
2ण	इतर मागास जाती	14	12ण73
3ण	अनुसूचति जाती	17	15ण45
4ण	अनुसूचित जमाती	.	.
5ण	भटक्या विमुक्त जमाती	33	30ण00
	एकूण	**110**	**100**

सारणी क्र. 1 वरून सर्वात जास्त महिला ह्या खुल्या गटातील असल्या तरी ज्या जातींना कधीच नेतृत्वाची संधी मिळाली नव्हती. त्याअधारे 58: जातींना गावचे नेतृत्व करण्याची संधी केवळ आरक्षणामुळे मिळाली असल्याचे दिसून येते.

- **महिला सरपंचांचा सामाजिक संस्थाए मंडळे आणि बचत गटाशी असलेला संबंध रू**

नेतृत्व हे विविध सामाजिक संस्थाए मंडळए बचतगट इत्यादींच्या सहभागातून उदयास येते. अशा गटाशी संबंध असणाऱ्या किती महिलांना सरपंच पद मिळाले आहेट त्या सामाजिक संस्थाए मंडळेए बचतगटाश संबंधित असल्यास किती प्रमाणात संबंधित आहेत हे सारणी क्रमांक 2 वरून स्पष्ट होते.

सारणी क्र. 2

प्रतिसादक महिला सरपंचाचे सामाजिक संस्थाए मंडळे आणि बचतगटातील सहभागानुसार वितरण

अ.क्र.	संस्था प्रकार	एकूण	प्रमाण ;द्ध
1ण	सामाजिकए शैक्षणिक संस्था	09	08ण18
2ण	मंडळे	03	02ण73
3ण	बचतगट	28	25ण45
4ण	संस्थाए मंडळाशी संबंध नाही	70	63ण64
	एकूण	**110**	**100**

विविध संस्था मंडळाशी 40 ;36ण36:द्ध महिला सरपंचांचा संबंध असून त्यापैकी बचतगटाशी 28 महिला सरपंच संबंधित असून त्यांचे प्रमाण 25ण45: आहे. अन्य 9 ;8ण18:द्ध महिला सरपंच ह्या शैक्षणिक संस्थांशी संबंधित आहेत. महिला मंडळए भजनी मंडळाशी 3 ;2ण73:द्ध महिला सरपंच संबंधित आहेत तर कोणत्याही सामाजिकए शैक्षणिक संस्थेशी संबंधित नसणाऱ्या 70 महिला सरपंच असून त्यांचे प्रमाण 63ण64: इतके आहे.

➢ महिला सरपंचांचा ग्रामपंचायत कारभारातील सक्रीय सहभाग रू

कोणत्याही पदावर काम करताना त्या क्षेत्रात वा पदाचा अनुभव असणे फायद्याचे ठरते. असा पूर्वानुभव असल्यास त्या व्यक्ती एखाद्या पदावर चांगल्या प्रकारे कार्य करू शकतात. ज्या महिला सध्या सरपंच पदावर कार्यरत आहेत. त्यांना सरपंच होण्यापूर्वी सदस्यत्वाचा वा उपसरपंच पदाचा अनुभव होता काþ त्या त्यांच्या या स्वकर्तृत्वामुळे या पदावर आल्या आहेत काþ याबद्दल उपलब्ध झालेली माहिती पुढीलप्रमाणे.

सारणी क्र. 3

प्रतिसादक महिला सरपंचाचे त्यांच्या ग्रामपंचायत कारभारातील सक्रीय सहभागाच्या स्वरूपानुसार वितरण

अ.क्र.	सहभागाचे स्वरूप	एकूण	प्रमाण ;द्ध
1ण	सदस्य	11	10
2ण	उपसरपंच	04	3ण64
3ण	सरपंच	.	.
4ण	सहभाग नाही	95	86ण36
	एकूण	**110**	**100**

अभ्यासलेल्या 110 महिला सरपंचापैकी फक्त 15 ;13ण64:द्ध महिला सरपंचापैकी फक्त 15 ;13ण64:द्ध महिला सरपंचांनाए सरपंच होण्यापूर्वी ग्रामपंचायत कारभाराचा अनुभव होता असे दिसून आले. तब्बल 95 म्हणजेच ;86ण36:द्ध महिला सरपंचांना ग्रामपंचायत कारभाराचा पूर्वानुभव नव्हता. केवळ त्या आरक्षणामुळे या पदावर आढळून आल्या.

➢ कुटुंबाचा पारंपारिक वारसा रू

भारतातील राजकारणामध्ये कौटुंबिक वारसाचे महत्त्व प्रकर्षाने आढळून येते. यामध्ये पारंपारिक आणि आधुनिक अशा दोन प्रकारच्या वारसांचा समावेश होतो. भारतात विशेष करून पारंपरिक ग्रामीण समाजात संस्थानिकए जमीनदारए सावकारए

पाटीलए देशमुखए कुलकर्णीए पोलीस पाटीलए कोतवाल इत्यादींना उच्च सामाजिक दर्जा अर्पित करण्याची परंपरा अस्तित्वात होती. या स्तरावरील व्यक्तींना ग्रामीण राजकारणात महत्व असे. पोलीस पाटीलए कोतवाल वगळता इतरांना वंश परंपरेने ही पदे प्राप्त होत असत. स्वातंत्र्यानंतर ही पदे नामधारी ठरविली गेली. तरीही काही ठिकाणी त्यांचे वर्चस्व अद्याप संपलेले नाही. महिला सरपंचांना असा काही पारंपरिक वारसा लाभला आहे किंवा कसे हे पाहण्याचा प्रयत्न केला असता प्राप्त झालेली माहिती पुढे दिली आहे.

सारणी क्र. 4

प्रतिसादक महिला सरपंचांचे त्यांच्या कुटुंबांच्या पारंपरिक वारसानुसार वितरण

अ.क्र.	वारसा प्रकार	एकूण	प्रमाण ;ःद्ध
1ण	पाटील	15	13ण64
2ण	देशमुख	01	0ण91
3ण	कुलकर्णी	01	0ण91
4ण	पोलीस पाटील	06	5ण45
5ण	कोतवाल	02	1ण82
6ण	कोणताही वारसा नाही	85	77ण37
	एकूण	**110**	**100**

सारणी क्र. 4 वरून असे दिसून येते कीए 110 पैकी 85 म्हणजेच 77ण27ः महिला सरपंचांना ग्रामीण भागात आढळणारी पारंपारिक कौटुंबिक वारसाची कोणतीही पार्श्वभूमी नाही. केवळ आरक्षणामुळे त्या सरपंच ह्या पदावर निवडून आल्या आहेत. उरलेल्या 25 पैकी सर्वाधिक म्हणजेच 15 ;13ण64ःद्ध महिला सरपंचांना पाटीलकीचा वारसा लाभलेला आहे. या खालोखाल 6 ;5ण45ःद्ध महिला सरपंच पोलीस पाटलांच्या कुटुंबातील असून दोघी जणी कोतवालांच्या कुटुंबातील तर प्रत्येकी एक देशमुख आणि कुलकर्णी परिवारातील आहेत.

➢ **महिला सरपंचांचा राजकीय पक्षाशी संबंध आणि स्वरूप** रू

ग्रामपंचायतीच्या निवडणुका पक्ष विरहीत होतात. पण या निवडणुकांवर पक्षाचा प्रभाव असतो. त्यामुळे महिलांना सरपंचपद देताना राजकीय पक्षाशी असणाऱ्या

संबंधाचा विचार होतो काध् ज्या महिला सरपंच पदावर कार्यरत आहेत त्या राजकीय पक्षाशी संबंधित आहेत काध् असल्यास त्यांच्या संबंधाचे स्वरूप कायध् साधारणत: राजकीय पक्षाशी पदाधिकारीए सदस्यए कार्यकर्तेए अशा स्वरूपात संबंध असतो. पदाधिकारी वा सदस्य असणाऱ्या व्यक्तीकडे पक्षाची एखादी जबाबदारी दिली जाते. तर काही व्यक्ती फक्त पक्षाची प्रवेश फी आणि नोंदणी करून सदस्य झालेल्या असतात. काही व्यक्ती पक्षांचे पदाधिकारी नसतात आणि सदस्य ही नसतात पण कार्यकर्ते असतात. कार्यकर्ती व्यक्ती म्हणजे निवडणुकांसारख्या प्रसंगी पक्षाशी संबंधित कार्य करतात. त्या पक्षाच्या सदस्य असतातच असे नाही. अभ्यासलेल्या प्रतिसादक महिला सरपंचांचा आणि कुटुंबियांचा राजकीय पक्षाशी कशा प्रकारचा संबंध आहेए हे पुढील सारणी वरून स्पष्ट होते.

सारणी क्र. 5

प्रतिसादक महिला सरपंचांचे राजकीय पक्षाशी असलेल्या संबंधाच्या स्वरूपानुसार वितरण

अ.क्र.	संबंधाचे स्वरूप	एकूण	प्रमाण ;ःद्ध
1ण्	पदाधिकारी	04	3ण्64
2ण्	सदस्य	35	31ण्82
3ण्	केवळ कार्यकर्ते	19	17ण्27
4ण्	राजकीय पक्षाशी संबंध नाही	52	47ण्23
	एकूण	**110**	**100**

राजकीय पक्षाशी संबंधित असणाऱ्या 58 महिला सरपंचांचे प्रमाण 52ण्73ः असून त्यापैकी केवळ 4 ;3ण्64ःद्ध ह्या पदाधिकारी म्हणून संबंधित राजकीय पक्षाच्या जबाबदाऱ्या पार पाडतात असे आढळून आले. अन्य 35 ;31ण्82ःद्ध प्रतिसादक महिला सरपंच ह्या विविध राजकीय पक्षांच्या केवळ सदस्य आहेत. सरपंच ह्या विविध राजकीय पक्षाच्या

केवळ कार्यकर्त्या म्हणून कार्यरत असल्याचे दिसून आले. राजकीय पक्षाशी कोणताही संबंध नसणाऱ्या 52 महिला सरपंच असून त्यांचे प्रमाण 47ण23: आहे.

❖ निष्कर्ष ;ब्वदबसनेपवदद्धरू

1द्ध प्रभावी जातीबरोबर कनिष्ठ जातीतील महिलांनाही आरक्षणामुळे सरपंच पदावरून गावगाडा चालवण्याची संधी मिळाली आहे. थोडक्यात महिलांच्या राजकीय सबलीकरणात पारंपरिक जोखडातून घराबाहेर पडण्याची संधी मिळाली. महिलांना पंचायतराज मधील आरक्षणामुळे मिळाली आहे.

2द्ध प्रतिसादक महिला सरपंच ह्या कोणत्याही सामाजिक संस्थाए मंडळाशी संबंधित नसतांना त्यांना आरक्षण मिळाल्यामुळे सरपंच पदावर निवडणून आल्या आहेत.

3द्ध अभ्यास केलेल्या प्रतिसादक महिलांपैकी 86: महिला ह्या त्या सरपंच होण्याअगोदर ग्रामपंचायतीच्या कारभाला सदस्यए सरपंच ह्यापैकी कोणत्याच पदावर नसतांना त्यांना सरपंच पद मिळाले आहे.

4द्ध पारंपारिक कोणत्याही वारसा नसताना केवळ आरक्षणामुळे 77: महिला ह्या सरपंच या पदावर निवडून आल्या आहेत.

5द्ध एवढेच नव्हेतर राजकीय पक्षाशी संबंध नसतानाही बहुसंख्य महिला सरपंच पदावर त्यांची नियुक्ती झाली आहे. म्हणजेच 73 व्या घटनादुरूस्तीनंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना मिळालेल्या आरक्षणामुळेच सत्तेजवळही नसणाऱ्या महिलांना गावगाडा हाकलण्याची व आपले राजकीय सबलीकरण करण्याची संधी मिळाली.

❖ संदर्भ ग्रंथ ;त्मिमितमदबम ठववाद्धरू

1ण ठंउइूंसमए नैं ;1982द्धरू ॅवउमद ंदक च्वसपजपबंंस.वबपवसवहल वि छवद.च्ंतजपबपचंजपवदए न्दपअमतेपजल वि च्ववदंए च्नदमण

2ण ठींतहंअं ठण्ैण ;म्कण्द्ध ;1979द्ध ळतेंतववज स्मंकमतीपच.। ैजनकल पद च्ंबींलंजप त्ंर प्देजपजनजपवदेए ।ीपी च्नइसपबंजपवदए छमू क्मसीपण

3ण झ्ंनीपाए ैनीपसं ;1993द्धए म्उचवूमतपदह ॅवउमद वित च्वसपजपबेए पद ॅवउमद – च्ंदबींलंज त्ंरए ळंत ।दंदक च्नइसपबंजपवदए छमू क्मसीपण

4ण झंनीपाए ैनीपसं ;1992द्धरू म्उचवूमतपदह ॅवउमद वित च्वसपजपबे.। ैजनकल वद च्वसपजपबंस म्कनबंजपवद ंदक ज्तंपदपदह वित ॅवउमदए छमू क्मसीपण

5ण च्पससंप श्रंलंए ज्ञवजींतप ;1995द्धए ॅवउमद ंदक म्उचवूमतउमदजए ळदलंद च्नइसपबंजपवदए छमू क्मसीपण

6ण च्ववदंबींए टममदं ;म्कद्ध ;1997द्धरू ॅवउमद म्उचवूमतउमदज ंदक च्वसपजपबंस च्ंतजपबपचंजपवदए ळमदकमत ।दक च्वसपजपबेए ठववा3ण

7ण अन्सारीए एम.ए. ;2000द्ध महिला और मानवाधिकारए ज्योती प्रकाशनए जयपूर.

8ण कोतवाल मेधाए वंदना कुलकर्णीए ;2007द्ध सत्ता व सबलीकरणए अलोचनाए स्त्री विषयक संग्रहण व संशोधन केंद्रए पुणे.

9ण कौशिकए आशा ;2004द्धए नारी सशक्तीकरणए विमर्श एवं यथार्थ–पोईनटर पब्लिकेशनए जयपूर.

10ण गोटे–गव्हाणेए शुभांगी ;2004द्धए महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्याए वरद पब्लिकेशनए औरंगाबाद.

11ण दत्तए विशाखा ;2003द्धए मग भाकऱ्या कोण करणारट ग्रंथाली प्रकाशनए मुंबई.